

Claudia Koonz. *The Nazi Conscience*. The Belknap Press of Harvard University Press

Hermann Rauschning. *Gesprekken met Hitler*. Vertaling Auke Wouda.

Nawoord prof.dr. H.W. von der Dunk. *De Prom*

Jaap Hagen. *Nietzsches weerklank in nazi-Duitsland*. *Aspekt*

In een beruchte rede uit 1943 sprak Heinrich Himmler openhartig over de massamoord op de Joden, die toen nog in volle gang was. Zijn publiek bestond uit SS-officieren, die, aldus hun op één na hoogste chef, wisten wat het was om oog in oog te staan met honderd lijken, of vijfhonderd, of duizend: 'Dit doorstaan te hebben en daarbij - afgezien van uitzonderingen van menselijke zwakheid - fatsoenlijk te zijn gebleven, dat heeft ons hard gemaakt'.

Het blijft een schokkende zin, vooral vanwege de combinatie van massamoord, hardheid en fatsoen. Wat kan er fatsoenlijk zijn aan massamoord?

Wie iets wil begrijpen van de nazi-genocide zal zich met deze vraag moeten bezighouden. Het nazisme geldt sinds 1945 weliswaar als de belichaming van het ultieme kwaad, maar tegelijkertijd weten we dat de meeste daders 'normale' mensen zijn geweest, en geen sadistische monsters of psychopaten. In nog sterkere mate geldt dat voor degenen (van bureaucraten tot machinisten en van typistes tot politieagenten) die ervoor gezorgd hebben dat hun slachtoffers keurig op tijd de plek des onheils hebben bereikt. De verklaring voor hun moorddadigheid, resp. collaboratie, moet elders worden gezocht.

Hannah Arendt sprak over de 'banaliteit van het kwaad', de gedachteloze gehoorzaamheid van de bureaucraat, Zygmunt Baumann wees op diens functionele amoralisme, Christopher Browning voerde de oorlogsomstandigheden en de druk van de kameraadschap als verklaring aan, Daniel Goldhagen beschuldigde het hele Duitse volk van een 'moordlustig antisemitisme'. Geen van deze verklaringen voldoet voor honderd procent, al vullen ze soms wel elkaars zwakke plekken aan.

Ook de nieuwe verklaring van Claudia Koonz, een Amerikaans historica die bekend werd met een boek over de vrouw in het Derde Rijk (*Mothers of the fatherland* uit 1986), maakt de andere niet in één klap overbodig. Het voordeel is wel dat zij in haar nieuwe boek *The Nazi Conscience* uitdrukkelijk de aandacht richt op de morele component van het nazisme, op het raadselachtige 'fatsoen' waarover Himmler het had in 1943.

Het begrip 'nazi-geweten', zo betoogt zij, is geen oxymoron (zoals een ijzer van hout of een jonge grijsaard), maar heeft daadwerkelijk bestaan. Het enthousiasme voor het Derde Rijk onder brede lagen van de Duitse bevolking was niet het gevolg van terreur en intimidatie, maar van een positieve morele overtuiging, die ook de acceptatie van en medewerking aan de jodenvervolgving heeft mogelijk gemaakt. Het nazisme kende een eigen ethiek, met een duidelijk onderscheid tussen goed en kwaad, met altruïstische waarden als naastenliefde en opofferingsgezindheid, die op de meeste punten niet afwijkt van welke andere moraal.

Bijna alle ethiek is er een van wederkerigheid, getuige de zogeheten 'Gulden Regel' (wat jij niet wilt dat u geschiedt, doet dat ook een ander niet) die in tal van

culturen kan worden teruggevonden. De verschillen zitten in de toepassing, want wie behoren precies tot de 'anderen' die we moeten behandelen zoals we zelf behandeld willen worden? Alleen de leden van onze eigen groep, kaste of klasse, alleen ons eigen volk, of valt de hele mensheid eronder?

De moderne mensenrechten-doctrine gaat uit van het laatste, maar het nationaal-socialisme (in navolging van de meeste culturen uit het verleden) beperkt de sfeer van morele wederkerigheid tot het eigen Duitse volk. Claudia Koonz haalt de beroemde jurist Carl Schmitt aan, die zich in een artikel uit 1933 (vlak na zijn toetreding tot de NSDAP) verzette tegen de 'gelijkheid van alles, wat een mensengezicht draagt'. Je hebt, met andere woorden, mensen en mensen. Gelijkheid is geen recht, maar recht is pas mogelijk als er gelijkheid bestaat. Een gelijkheid die Schmitt definieerde als een 'Artgleichheit', een gelijkheid van soort of ras. Daarbuiten heerste ongelijkheid, met alle juridische en morele consequenties vandien.

Het was deze moraal, gebaseerd op ongelijkheid en exclusiviteit en gericht op het heil van het nationale 'Volkslichaam', die de - door historici te vaak verwaarloosde - *positieve* kant van het nazisme vertegenwoordigde. De negatieve keerzijde (de uitsluiting van Joden en andere 'minderwaardige' rassen en groepen) was daarbij inbegrepen, maar werd lang niet altijd even krachtig benadrukt. De meeste Duitsers waren immers afkerig van het brute SA-geweld tegen weerloze en onschuldige Joden. Vóór de *Machtergreifung* was ook niet het antisemitisme hun belangrijkste motief geweest om op de nazi's te stemmen.

Veel ontvankelijker waren zij voor Hitlers roep om een 'nieuwe morele orde'. Tegen het eind van de jaren dertig waren de nazi's er dan ook in geslaagd een groot deel van de Duitse bevolking voor hun zaak te winnen. Dat de gezondheid van het Duitse volkslichaam een strijd tegen het 'Joodse gevaar' vereiste, was iets dat men langzaam maar zeker was gaan accepteren als een vanzelfsprekendheid. De trots en het geluk deel uit te maken van een heroïsch volk werden belangrijker dan het verraad jegens de Joodse medeburgers, die via schijnbaar geweldloze bureaucratische acties (al bleef het grove SA-geweld nooit helemaal achterwege) steeds meer in een machteloos isolement werden gedreven.

Koonz beschrijft hoe de nazi's deze mentaliteitsverandering, deze vervreemding tussen Duitsers en Duitse Joden, tot stand hebben gebracht. Niet via evidente propaganda, maar via de popularisatie van quasi-wetenschappelijke gegevens op het gebied van rassenleer en eugenetica, via het onderwijs (waar de rassenleer een vaste plaats kreeg als onderdeel van het vak biologie), via allerlei juridische maatregelen, die discriminatie en onrecht een schijn van legitimiteit gaven. Bijna ongemerkt kon het 'nazi-geweten' zich in de Duitse hoofden installeren, met als gevolg dat de reactie op de deportatie van een Joods vriendje niet was: wat erg dat de nazi's de Joden weghalen, maar: wat erg dat mijn vriendje een Jood is!

Met een diepgeworteld en (zoals Goldhagen het noemt) 'moordlustig' antisemitisme heeft het allemaal niets te maken, meent Koonz. In Duitsland bestond een wijdverbreid, oppervlakkig en alledaags antisemitisme, zoals overal in Europa. Dodelijk werd dit antisemitisme pas dankzij het nazisme, en niet andersom: 'De Duitsers werden geen nazi's omdat ze antisemieten waren; zij werden antisemieten

omdat ze nazi's waren'. De positieve boodschap van het nazisme, het beroep op de verbondenheid met het volk en op de noodzaak van een gezond volkslichaam, was belangrijker dan de haat tegen de Joden. Het antisemitisme was voor het Duitse publiek eerder een noodzakelijk kwaad dan een primaire drijfveer.

Dat ging overigens wel zo ver, dat ook actieve deelname aan de fysieke liquidatie van Joden tot de mogelijkheden ging behoren. Soldaten die met zo'n bevel werden geconfronteerd, waren volgens Koonz misschien wel 'verbaasd, maar niet onvoorbereid'. Jaren van subtiele propaganda hadden hen doordrongen van een ethiek op etnische basis, waarin voor Joden geen plaats was. Hun participatie aan de genocide, die zij ook hadden kunnen weigeren, berustte op een geleidelijk ingesleten morele overtuiging, inderdaad een vorm van 'fatsoen', die zich door de moord op volksvreemde, om niet te zeggen 'onmenselijke' slachtoffers niet meer van zijn stuk liet brengen.

Een heel andere vraag is in hoeverre dezelfde morele inzet ook heeft gegolden voor de nazi-top? Koonz laat er geen twijfel over bestaan dat de vorming van een positief nazi-geweten in belangrijke mate strategisch gemotiveerd was. Het Duitse volk diende ook 'innerlijk' voor de goede zaak te worden gewonnen. Maar waar eindigen de idealen en begint het cynisme? Volgens de afvallige nazi Hermann Rauschning, tot 1934 senaatspresident van Danzig, was er uitsluitend van cynisme sprake. In zijn invloedrijke boek *Die Revolution des Nihilismus* uit 1938 schreef hij de nazi-top een 'nihilistisch opportunisme' toe; het ging Hitler en de zijnen om de macht en om niets anders. Zelfs in hun antisemitisme zouden ze niet echt hebben geloofd.

Het hoeft niet per se in strijd te zijn met de analyse van Koonz; ook gewetenloze cynici kunnen anderen tot morele geestdrift inspireren. Maar enige twijfel wordt toch gezaaid door het boek dat Rauschning in 1939 publiceerde en waarvan nu een tweede Nederlandse vertaling is verschenen onder de titel *Gesprekken met Hitler*. De twijfel ontstaat doordat Hitler (zoals ook door H.W. van der Dunk in zijn nawoord wordt geconstateerd) niet alléén een gewetenloze cynicus blijkt te zijn. Weliswaar ontpopt hij zich als een gretig lezer van Machiavelli, die er geen been in ziet om afspraken en verdragen te schenden en die de lof van de wreedheid zingt, maar ook opent hij voor de in toenemende verbijstering luisterende Rauschning allerlei grandioze toekomstplannen.

Hij is eropuit een nieuwe wereld en een nieuwe mens te creëren. Door Rauschning wordt Hitler dan ook een 'ziener' en een 'profeet' genoemd, die een opsplitsing van de mensheid voorspelt in 'Godsmens' en 'massadier'. Hitler richt zich uiteraard op de eerste nieuwe 'mensvariant'. Over het nationaal-socialisme zegt hij: 'Het is nog méér dan een religie: het is de wil tot de schepping van een nieuwe mens'. Vandaar de noodzaak van 'biologische' doelen en motieven in de politiek. En ook al legt Hitler zich wat betreft de politieke *middelen* geen enkele morele rem op, nihilistisch kan dit niet zonder meer worden genoemd.

Van deze *Gesprekken met Hitler* zou je willen dat ze authentiek waren, omdat ze zoveel verhelderen. Helaas staat hun authenticiteit allerminst vast. Argwanende historici hebben ontdekt dat Rauschning Hitler van alles in de mond legt, dat van anderen (van Nietzsche, van Ernst Jünger, van Rauschning zelf) afkomstig is, en dat

de vertrouwelijkheid met de *Führer* die hij suggereert waarschijnlijk nooit heeft bestaan. Het minste wat je ervan kunt zeggen is dat Rauschning Hitler en diens bedoelingen goed heeft doorzien, en dat op een moment waarop nog lang niet alle plannen in daden waren omgezet.

Tijdens de gesprekken komt Nietzsche één keer expliciet ter sprake, in verband met diens *Übermensch*. Wanneer Rauschning de naam van de filosoof met de hamer noemt, reageert Hitler instemmend. Maar dat is, met alle onzekerheid omtrent de betrouwbaarheid van deze tekst, wel een van de zeldzame keren dat hij zich op Nietzsche heeft beroepen. In Hitlers overige geschriften valt diens naam nergens, wat niet wil zeggen dat hij zich niet voor hem zou hebben geïnteresseerd. Integendeel, Hitler heeft juist zijn best gedaan om de schrijver van *Also sprach Zarathustra* aan zijn eigen nationaal-socialisme te koppelen. Hij bezocht meer dan eens het Nietzsche-archief in Weimar, hij stelde geld beschikbaar voor de bouw van een gedenkhuis, een auditorium en een bibliotheek (zij het niet voor een editie van de verzamelde werken), en hij bewees Nietzsches zuster Elisabeth alle eer bij haar begrafenis in 1935.

Over de connectie tussen Nietzsche en het nationaal-socialisme is altijd veel te doen geweest. Nietzsche-bewonderaars die niets van het nazisme willen weten, ontkennen doorgaans elk verband. Maar anderen (zoals de marxist Georg Lukács) hebben uitvoerig willen aantonen hoezeer Nietzsche met zijn gevaarlijk 'irrationalisme' een wegbereider van Hitler is geweest. In zijn dissertatie *Nietzsches weerklank in Nazi-Duitsland* gaat de politicoloog Jaap Hagen nader op de kwestie in. Hij vraagt zich af wat de nazi's in Nietzsche hebben gezien en hoe deze verbintenis na 1945 door de kenners is beoordeeld.

Het aardige van zijn boek is dat hij - een zeldzaamheid - serieus ingaat op wat nazi-filosofen tussen 1933-1945 over Nietzsche hebben geschreven en bovendien laat zien dat de verwantschap die zij onderkenden niet uit de lucht was gegrepen. Met Nietzsches weinig consistente gedachtegoed kun je alle kanten op, en de nazi's zijn er niet onverantwoordelijker mee omgesprongen dan de meeste anderen. In het oeuvre komen meer dan genoeg passages voor (over de noodzaak 'hard' te worden en 'gevaarlijk' te leven, over 'tucht en teling', inclusief de vernietiging van zwak en minderwaardig leven, over de wenselijkheid van het vermogen om lijden 'toe te brengen' in plaats van het alleen te verdragen, et cetera) om de verwantschap te rechtvaardigen.

In het licht van Claudia Koonz' stelling over de ethische impact van het nazisme is dit niet van belang ontbloot, omdat de morele omwenteling of loutering die Hitler voorstond moeiteloos kon worden geïdentificeerd met Nietzsches *Umwertung aller Werte*. Dat is dan ook gebeurd, onder anderen door de jonge arts Walter Gross, de belangrijkste popularisator van rassenleer en eugenetica in het Derde Rijk, aan wie door Koonz een boeiend hoofdstuk wordt gewijd. Maar Gross stond beslist niet alleen, zo blijkt.

Hagen laat ook een aantal nazi-filosofen de revue passeren die een lans hebben gebroken voor Nietzsche, en hij gaat in op Goebbels, Frank en Rosenberg, nazikopstukken die, anders dan de *Führer*, Nietzsche wél hebben geciteerd, zij het niet erg frequent. In elk geval is duidelijk dat Nietzsche officieel werd beschouwd als een

voorloper en geestverwant, in weerwil van enige reserve ten aanzien van zijn gebrekkige raciale standpunten (in het bijzonder zijn vertrouwen in *rasvermenging* was een doodzonde in nazi-ogen), zijn afkeer van collectivisme en zijn gefoeter op de Duitsers.

Misschien nog wel het meest interessant is dat het, ondanks dit officiële standpunt, toch mogelijk was om Nietzsche uit naam van het nazisme af te wijzen. Dat gebeurt bijvoorbeeld in het curieuze, postuum gepubliceerde boek van Christoph Steding *Das Reich und die Krankheit der europäischen Kultur* uit 1938. Nietzsche wordt door Steding, een leerling van Heidegger, onder meer besmetting door het neutraliteitsvirus verweten, afkomstig uit Zwitserland (maar ook Nederland moet het bij Steding ontgelden!); hij zou te zeer gesteld zijn op de 'afwijking' en daardoor volkomen tekort schieten in zijn verplichtingen jegens staat en rijk. Het nationaal-socialisme, kortom, had niets aan hem. Hoewel het Amt Rosenberg deze interpretatie veroordeelde en recensies ontraadde, werd de verkoop van Stedings boek (dat vier drukken haalde) niets in de weg gelegd.

Kennelijk bestond er ruimte voor vrijheid en meningsverschil in het Derde Rijk, zolang men maar binnen de nazi-perken bleef. Een verschil met het Rusland van Stalin of het China van Mao, en indirect misschien ook een bevestiging van wat Koonz schrijft over het belang van een positieve moraal in Hitler-Duitsland. Waarachtige ethiek veronderstelt nu eenmaal een zekere mate van vrijheid en laat zich moeilijk verenigen met terreur en hersenspoeling, die tot doel hebben hun slachtoffers te reduceren tot angstige en willoze automaten.

Dat in het Derde Rijk de terreur allerminst heeft ontbroken, hoeft geen betoog. Maar die terreur richtte zich vooral tegen de - al dan niet imaginaire - tegenstanders van het regime, niet tegen het gros van de bevolking. Als Koonz gelijk heeft, dan zou zulke terreur ook overbodig zijn geweest, omdat de meeste Duitsers al uit eigen morele geestdrift bereid waren de politiek van Hitler en de zijnen te ondersteunden. De 'normaliteit' van het Derde Rijk, met inbegrip van massamoord op joden en andere 'minderwaardige' rassen en groepen, berustte op deze ethische consensus.

Welbeschouwd is dat heel wat verontrustender dan wanneer het nazisme aan een vreemd en verschrikkelijk kwaad had kunnen worden toegeschreven. De 'weg naar Auschwitz', concludeert Claudia Koonz met minder retorische overdrijving dan je zou wensen, 'was geplaveid met rechtschapenheid'.

(*NRC Handelsblad*, 21-11-2003)